

УДК 94(477.51) «1914/1917»

Олександр Герасимчук

ВИСТУПИ СЕЛЯНСТВА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПРОТИ СТОЛИПІНСЬКОГО ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (серпень 1914 – червень 1917 р.)

У статті досліджується ставлення чернігівського селянства до столипінської аграрної реформи у роки Першої світової війни (1914– 1917 рр.), розкрито форми селянських протестів проти реалізації столипінського землевпорядкування на завершальному етапі реформи.

Ключові слова: землевпорядкування, столипінська аграрна реформа, селянські протести.

Столипінські аграрні перетворення початку ХХ ст. не всі селяни Чернігівської губернії зустріли із захопленням. Реалізація столипінської аграрної реформи на Чернігівщині не проходила безпроблемно і викликала спротив частини селян. Основними проявами невдоволення земельною реформою були активні і пасивні протести селян проти землевпорядкування та сутички між общинниками та новоспеченими господарями хуторів і відрубів. За 1907 – 1914 рр. Ф. Лось і О. Михайлюк, які досліджували аграрний рух в українських губерніях у даний період, нарахували на Чернігівщині 13 активних виступів селян проти столипінського землевпорядкування і 58 конфліктів між общинниками та хуторянами і відрубниками. Наслідком повільного ходу реформи в Чернігівській губернії в перші її роки була повна відсутність селянських виступів проти неї в 1907 – 1909 рр. Більшість селянських протестів проти столипінської реформи припала на 1911 – 1913 рр., коли, згідно із законом 29 травня 1911 р., пожвавішали землевпорядні роботи по виділенню відрубів і хуторів [1, с. 219, 244 – 255]. Зараз уже очевидно, що виявів протестів проти столипінської аграрної реформи в Чернігівській губернії було значно більше, проте вади тогочасної статистики не дають повністю відтворити точну картину цього складного процесу.

Форми селянських виступів проти столипінського землевпорядкування до початку Першої світової війни вже розглядалися автором в одній з попередніх публікацій [2]. Ставлення українського селянства до проведення аграрних перетворень на селі в період 1914 – 1917 рр. також певною мірою вже вивчалось низкою вітчизняних учених. Зокрема, аграрні виступи селян Чернігівщини (Ніжинського і Борзнянського повітів) у 1906 – 1917 рр. досліджувала О.В. Герасименко, яка розглядала всі форми селянських протестів, не виокремлюючи ті, що були спрямовані проти столипінського землевпорядкування [3]. До питання селянських протестів на Чернігівщині в роки Першої світової війни звертались В.М. Шевченко і М.М. Коротатник [4]. Селянські виступи в Україні в роки Першої світової війни досліджувала А.П. Дорохова, яка не

© Герасимчук Олександр Михайлович – асистент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

оминула увагою і селянські протести проти столипінської реформи в даний період [5]. Важливі відомості щодо селянських рухів періоду Першої світової війни містяться в спеціально виданому збірнику документів центральних і місцевих архівів, присвячених цій проблемі [6].

Роботи вищевказаних авторів стосувалися всіх селянських рухів періоду Першої світової війни, проте проблематика ставлення селянства Чернігівщини саме до столипінської аграрної реформи в цей період окремо не досліджувалася. Тому метою даної статті є висвітлення настроїв у селянському середовищі в ході реалізації столипінської аграрної реформи на Чернігівщині в 1914 – 1917 рр., визначення причин, які спонукали чернігівських селян до протестів проти земельних перетворень, і розкриття форм цих протестів у процесі аграрних перетворень у роки Першої світової війни.

З початком війни в 1914 р. на Чернігівщині селянські виступи проти землевпорядних робіт не припинились, оскільки становище малоземельного селянства губернії в цей період значно погіршилося. Заможні селяни були зацікавлені в тому, щоб на війну пішла найактивніша частина села для полегшення виходу з общини, тоді як бідні селяни і перш за все жінки-солдатки, які залишилися, вимагали припинення землеоблаштування до повернення мобілізованих в армію. На цьому ґрунті виникали конфлікти, які іноді переростали в значні заворушення [6, с. 19]. У політичному огляді про настрої селян Сосницького повіту за 1914 р. зазначалось: «Серед сільських обивателів правого напрямку під впливом чуток про війну настрої тривожний: вони побоюються вибуху революції» [1, с. 231]. Антивоєнного руху в селянському середовищі було б неправомірним і таким, що перебільшувало б ступінь політичної зрілості селянства. Селянські протести та виступи стосувалися виключно погіршення їх і без того скрутного становища. Мобілізація запасних, дострокові призови новобранців, реквізиція хліба, коней, худоби, наряди на тилові роботи – все це тяжким тягарем лягло на їхні плечі [7, с. 278]. З українських губерній в армію забрали близько половини працездатного чоловічого населення, зокрема з Чернігівщини до армії було мобілізовано 50,6% чоловіків [8, с. 94].

Крім мобілізації в армію, значну частину чоловічого населення, особливо в прифронтовій смузі, а також у Київській і Чернігівській губерніях посилали на окопні роботи, відриваючи їх від польових робіт. У селянському господарстві основною стала жіноча праця. Гірший порівняно з довоєнним обробіток ґрунту і нестача добрив ще більше знизили і так невисокі врожаї [7, с. 278]. Часопис чернігівської губернської землевпорядної комісії «Крестьянское дело» у березні 1916 р. опублікував звернення комісії до сільських жінок-солдаток із закликом засівати поля: «повернуться чоловіки – і як приємно їм буде переконатись, що і жінки їх не сиділи вдома склавши руки, а працювали не менше їх на користь рідного кутка» [9, с. 3]. Нестача робочих рук змусила владу, стурбовану «використанням всього врожаю в губерніях фронту», у 1916 р. видати розпорядження про примусове залучення в деяких регіонах, включно з Чернігівською губернією, населення віком від 15 до 50 років (як сільського, так і міського) до збору врожаю. Відповідний циркуляр чернігівським губернатором було направлено у Мглинський, Новгород-Сіверський, Новозибківський, Стародубський і Суразький повіти, де склалася найнапруженіша ситуація із збором урожаю. Незважаючи на обіцяну пристойну платню за роботу: на власних харчах – 2,5 руб. для чоловіків і 1,4 руб. для жінок та підлітків, це розпорядження не викликало ентузіазму в мешканців даних повітів. На засіданні дворянства Новгород-Сіверського повіту 24 липня 1916 р. було прийнято рішення «довести до відома П. Чернігівського губернатора, що збір урожаю на полях примусовим порядком в Новгород-Сіверському повіті неможливий, тому що в армію забрано близько 15 000 робітників; на місцевих роботах для військових потреб залучено більше 10 000 чоловік; і при цьому небажаний з причини загострення відносин населення з економіями». Тим не менше влада застосовувала примусове залучення населення в Чернігівській губернії до збору врожаю, як і використання праці військовополонених на польових роботах, а за відмову працювати на чужих полях карали 3-місячним арештом або штрафом до 3 000 руб. [10, арк. 1, 16, 22, 23, 38 – 42]. Примусові роботи загострили соціальну обстановку в селах Чернігівщини, особливо в

північних повітах, однак ситуацію в сільському господарстві вони вже були не в змозі врятувати. У 1916 р. недосів озимини становив у Новгород-Сіверському повіті – 36%, у Городнянському – 25 – 40%, у Остерському – 25 – 50%, у Сосницькому – 30%, у Чернігівському – 30% [11, с. 31]. На 1917 р. урожай зернових очікувався вдвічі меншим від середнього за попередні роки. Загроза голодування ще більше посилювала напругу в селянському середовищі [12, с. 21]. Чернігівська губернія в роки війни стала територією, куди було спрямовано потоки біженців із прифронтових регіонів, що суттєво напружувало і без того складну ситуацію в регіоні. Губернським властям потрібно було цих людей приймати, розмішувати, надавати їм допомогу. Біженців спочатку приймали в Городні (із Холмщини), Сновську, Любечі і Ріпках (із Волині і Варшавської губернії), потім розмішували по селах і містечках Городнянського повіту, де вони або залишалися, або потім звідти рухалися далі на схід. Біженці тягарем лягали на місцевий бюджет, ускладнювали криміногенну ситуацію в губернії [13, арк. 29 – 30, 71, 104, 111, 114]. Про якусь землевпорядкування в прифронтових районах мова вже не йшла.

Незважаючи на численні протести, царський уряд і в роки війни продовжував проводити землевпорядні роботи, втілюючи в життя столипінську земельну реформу. Як і в довоєнні роки, найпоширенішими формами селянських невдоволень ходом реформи були відмови сільських сходів давати згоду односельцям на виділи і скарги на дії землевпорядних комісій та землевпорядників. Так, селяни с. Смолянка Ніжинського повіту в жовтні 1914 р. скликали сход для вирішення питання про виділи, і для згоди на виділення тоді не вистачило лише 6 голосів. Частина охочих до виділення на відрубні сподівалась, що на наступному сході вже набереться необхідна кількість голосів, і навесні почнуть «різати землю на хутори». Проте їх сподівання не справдалися. Зібравшись знову вже в січні 1915 р., незважаючи на всі заклики земського начальника, переважна більшість селян висловилися проти розверстання (за виділення проголосували лише 60 чоловік). Причин такого небажання, за словами селян, було декілька: по-перше, це малоземелля, яке при виділенні не давало можливості випасати худобу, і, по-друге, різна родючість ґрунтів, яка викликала побоювання одержати погану ділянку. Ось думки селян з цього приводу: «Що мені робити, як у мене тільки одна десятина землі, куди я буду діватись із своєю худобою, як відріжуть мені землю на хуторі», або «а чим мені кормиться, як у мене тільки одна десятина землі, а три сини на військовій службі». За виділення у Смолянці активно виступали лише два заможних селянина, проте односельці не прислухались до їхніх аргументів, оскільки були переконані, що ті «хочуть задовольнити свої корисливі мотиви» [14, с. 9 – 10].

Потік скарг на несправедливі, на думку селян, дії землевпорядних комісій і землевпорядників у роки війни не припинявся. Козаки с. Талалаївки Ніжинського повіту Марко Самко і Федір Феденко оскаржували в губернській комісії постанову повітової землевпорядної комісії №80 від 4 жовтня 1914 р. про затвердження проекту розверстання надільної землі [15, арк. 143]. Селяни Зрубово-Веркіївського товариства Ніжинського повіту Данило Яловий і Василь Яцина скаржилися спочатку в повітову, а потім у губернську землевпорядні комісії на погіршення їхніх умов господарювання після виділення, оскільки при розверстанні земель товариства на відрубні ділянки виявився за 2 версти від них, хоча до розверстання він був поряд із господарствами цих селян. Спочатку 20 січня 1915 р. ця скарга була відхилена Ніжинською повітовою, а згодом і губернською землевпорядними комісіями [16, арк. 5 – 6, 12]. Козаки м. Ніжина скаржилися на дії землевпорядної комісії, яка віддала 28 дес. їхнього «вігону», що ним козаки користувалися вже 50 років, селянському товариству для розподілу його на відрубні ділянки, однак губернська комісія на своєму засіданні 27 листопада 1915 р. відхилила цю скаргу [17, арк. 1, 3, 9]. На цьому ж засіданні розглядалися також скарги селян с. Кучинівки Івана Булденка і Сави Козика на постанову Городнянської землевпорядної комісії від 18 грудня 1914 р. про відмову у виділенні їм землі, а також уповноважених від товариства селян і козаків м. Нових Боровичів на цю ж постанову, яка обмежувала надання землі товариству.

На засіданні губернської землевпорядної комісії 18 грудня 1915 р. розглядалися скарги селян Максима Жмакіна і Сави Зенченка на постанову повітової землевпо-

рядної комісії про затвердження проекту відведення землі с. П'яний Ріг Мглинського повіту селянину Домеду Шулакову, селян с. Великих Щербинич Новозибківського повіту Тита й Івлія Гуганових на постанову повітової комісії від 12 вересня 1915 р. про затвердження проекту виділення землі в окремому місці селянину Афанасію Шулакову. На цьому ж засіданні розглядалися й інші скарги селян на дії повітових комісій, зокрема селян с. Студенка Глухівського повіту та с. Анішино Мглинського повіту. У переважній більшості заяви селян або не задовольнялися, або відправлялися назад на повторний розгляд у повітові комісії [18, с. 14 – 16].

На дії землевпорядних комісій чернігівські селяни скаржились навіть в Урядовий Сенат і інколи досягали своєї мети. Так, за скаргою селян і козаків с. Тростані Новозибківського повіту 9 жовтня 1914 р. указом Урядового Сенату було скасовано постанову чернігівської губернської землевпорядної комісії щодо визнання права власності на розвертані земельні ділянки. 11 грудня 1914 р. Урядовий Сенат скасував постанову чернігівської губернської землевпорядної комісії за скаргою селян сіл Сушанів та хутора Овсеєнкова Новозибківського повіту щодо неправомірного виділення відрубних ділянок кільком мешканцям цих населених пунктів [19, арк. 8, 10 – 10 зв., 12 – 12 зв.]

У скарзі, поданій на ім'я міністра землеробства від 10 червня 1916 р., солдат 19-ої дивізії, висловлюючи невдоволення поділом землі в с. Свидовець Козелецького повіту, писав із фронту: «Несправедливість нарізки ось в чому: негідникам і тим, хто ухилиється від служби (але в даний час вони близькі до землемірів), наділено більше, чим було, ближче до села і кращої [землі]; священникам нарізано замість 36 дес. до 46 дес. кращої і біля села. А в тих, хто з дня мобілізації і нині в окопах, забрано останнє, і жінки наші звертаються до землемірів, але останні не звертають уваги, виганяють, ображаючи їх... Ми і наші діти залишаємося обділеними, і власність, яку ми захищаємо, у нас відібрали і віддали негідникам і шахраям. Про що ми, виконуючи свій обов'язок і присягу, просимо розпорядитись, щоб це було призупинено до закінчення великої війни» [20, с. 332]. Незадоволення проведенням землевпорядкування висловлювали і новоспечені власники землі в цьому населеному пункті. Восени 1916 р. кореспондент «Черниговской земской недели» повідомляв із Свидовця про те, що в селі землевпорядною комісією було розверстано землю на відрубні ділянки, однак «частина населення вже і тепер виявляє невдоволення новим порядком, особливо малоземельні, оскільки, на їх думку, нікуди виганяти пасти худобу» [21, с. 6].

Влада ж, у першу чергу, задовольняла інтереси «міцних» господарів, котрі або ж зовсім не потрапили на фронт, або ж причаїлися в санітарних поїздах чи військово-поліцейських ротах. До скарг селянської бідноти, яка в окопах мріяла про працю на власній землі, вона залишалася байдужою. Зокрема, перше, що поквапилось зробити керівництво по вищенаведеній скарзі, – встановити особу солдата, який приховав своє власне ім'я під ініціалами «І. Г. П.». Відсутність господарів землі привела до різкого зниження клопотань про землевпорядкування і рішучої протидії селян виділам на хутори та відруби [20, с. 332 – 333].

Землевпорядні роботи в роки війни не лише не припинили потік скарг на дії чиновників, а й ставали причиною виникнення низки активних селянських виступів, які нерідко закінчувалися сутичками з відрубниками, поліцією і місцевою владою. Кореспондент газети «Черниговская земская неделя» повідомляв у 1916 р. із Мглинського повіту, що в с. Горяни «під час нарізки відрубів було багато незадоволених, які тепер всіяко шкодять відрубникам» [22, с. 9]. Жорстокі сутички між прихильниками хутірської системи, тобто переважно заможними селянами та її противниками, мали місце в 1915 р. в селах Азарівка Стародубського повіту, Вовна Новгород-Сіверського повіту та Браниця Козелецького повіту [5, с. 120 – 121]. За повідомленням кореспондента газети «Черниговская земская неделя» із села Вовни, «вже давно в нашому селі спостерігається антагонізм між відрубниками та общинниками». У цьому селі Новгород-Сіверського повіту частина жителів на чолі з волосним старшиною виділилася на відруби, одержавши значні родючі ділянки. Замість своїх земель, які відійшли відрубникам, нових ділянок общинники не отримали. Крім того, відрубники за сприяння старости продовжували користуватись общинним пасовищем і послугами общинних

пастухів. Якщо ж общинна худоба заходила на відрубні землі, то її господарів змушували сплачувати штрафи. Такий стан речей викликав справедливе обурення серед общинників, що, зрештою, і призвело до сутичок із застосуванням фізичної сили. 14 травня 1915 р., оголосивши в селі вихідний, сам волосний старшина послав робітників розорювати свій відруб, в який входили відібрані в общинників землі. Ображеними господарями цих земельних смуг виявилися жінки-солдатки, чоловіки яких були на фронті. Близько двох десятків жінок вирушили в поле, відібрали в робітників коней та плуги і доставили все це у волосне правління. Відрубники, які прибігли до старшини на підмогу, під натиском жінок були змушені втікати, а кількох спійманих жінки відлупцювали. Як тільки солдатки, коні і плуги були доставлені до волосного правління, староста відразу ж по телефону викликав поліцію і земського начальника, яким вдалося втихомирити солдаток [23, с. 9 – 10].

У селі Браниця Козелецького повіту проживало більше 1 000 жителів і лише близько 50 чоловік, в яких землі було від 20 до 40 дес., прохали землевпорядну комісію про відокремлення із громади на відруб. Більшість же селян із земельними ділянками від 0,5 до 1 дес. були проти такого виділення, оскільки побоювались, що їм дістануться болотисті чи піщані землі і вони будуть приречені на злиденне існування. Солдатки поставили вимогу, щоб землевпорядні роботи відклали до закінчення війни і повернення їхніх чоловіків із фронтів. На зборах села, де вирішувалося питання про виділи, зчинилася бійка, після якої кількох жінок було заарештовано і відправлено в козелецьку тюрму на 6 місяців, залишивши таким чином їхні господарства і дітей напризволяще. Селянки-солдатки с. Браниця в 1916 р. змушені були писати листа до імператриці Олександри Федорівни, в якому прохали захистити їх від примусу місцевої влади до переходу на відруб [6, с. 416 – 418].

Невдоволення частини селян викликала і політика Селянського поземельного банку, який керувався інтересами заможної верстви позичальників, котрі були в змозі повернути кредит з відсотками. Для інших позики в банку часто ставали першим кроком до втрати землі й розорення: щоб вчасно віддати щорічні платежі, селяни змушені були продавати більшу частину врожаю, а нерідко і худобу. Ціни, за якими Селянський поземельний банк продавав землю, здебільшого значно перевищували її справжню вартість, що, власне, було характерним для іпотечних установ [24, с. 105]. У загальній сумі платежів банку помітну частку становили пені, відсотки за відстрочені платежі, витрати на публікації про торги. За 1907 – 1913 рр. ці види платежів становили 4,5% від усіх платіжних коштів, а в роки війни вони стали ще вищі [25, с. 112]. Газета «Черниговское слово» писала: «Розгром дворянського землеволодіння, спочатку насильницький, розбійницькими зграями, а потім «в рукавичках», шляхом фінансових операцій Селянського банку, з кожним роком усе важче відчувається тими самими селянами, інтересами яких незмінно виправдовували свій вандалізм його ініціатори» [26, с. 3]. Протестуючи проти кредитної політики банку, що був великим землевласником, селяни іноді відмовлялися від купівлі землі через посередництво банку, від сплати платежів, а іноді доходило й до самовільних випасів та спашу на банківських землях, а також до захоплення банківських земель [24, с. 105 – 106]. Так, у с. Орликівка Новозибківського повіту селяни з допомогою Селянського банку купили в 1906 р. у землевласника Журбіна 3 тис. дес. землі для випасу худоби. Однак через неврожай селяни не змогли вчасно розрахуватися з банком, і земля перейшла у володіння банку. Селянам довелося взяти пасовища, які стали власністю Селянського банку, в оренду. У 1915 р. банк розпорядився посадити на землі ліс, оренду було припинено, і селяни втратили можливість випасати худобу. У травні 1916 р. селянки-солдатки стали виганяти худобу на пасовище самовільно. Коли ж уповноважений банку запропонував жителям Орликівки поновити договір оренди, селяни відмовились і продовжували випасати худобу на банківській землі. Банківські чиновники звернулися до новозибківського урядника, який 21 червня 1916 р. направив в Орликівку пристава зі стражниками для наведення порядку. У селі на поліцейських накинулись селянки-солдатки, наносючи їм удари палицями й обливаючи водою. Поліція розігнала жінок прикладами рушниць, шаблями та нагайками, у результаті чого одна з бунтівних жінок, а саме Єфросинія Попудькіна, наступного дня народила мертву дитину [6, с. 415].

Виступи селян проти землевпорядних робіт змушували владу вживати заходів для заспокоєння незадоволених. 22 серпня 1914 р. головноуправляючий землевпорядкуванням і землеробством О.В. Кривошеїн своїм циркуляром за №53 поставив перед губернаторами вимогу землевпорядні роботи вести лише там, де була добровільна згода общинників та відрубників. Особливу увагу необхідно було звернути на ті земельні ділянки, які належали сім'ям солдатів. Однак кількість селянських протестів це не зменшило, і вже в циркулярному листі №31 міністра землеробства Кривошеїна від 29 квітня 1915 р. було дано розпорядження у випадках недосягнення згоди між відрубниками і товариствами призупиняти землевпорядні роботи та оформлення виділів, «щоб не викликати серед населення ворожих відносин». Зазначалось, що таке рішення «не є відмовою у праві на землевпорядкування, а лише звичайне в умовах нинішнього часу відтермінування здійснення цього права». Таке відтермінування, на думку міністра, особливо було необхідне при виконанні тих робіт, в яких була зацікавлена меншість, а також у разі, якщо «добровільної згоди неможливо досягнути, а передбачений законом обов'язковий порядок може привести до ускладнень» [27, с. 14]. «Здійснення робіт, які могли б загострити взаємовідносини між селянами, абсолютно недопустиме. Я віддаю перевагу в таких випадках зайвій обережності, чим її відсутності», — підсумовував у розпорядженні міністр [9, арк. 56 — 56 зв.]. Цим урядовим циркуляром процес землевпорядкування фактично зупинявся. Чернігівський губернатор М.О. Гревеніц у доповіді в Департамент державних земельних маєтностей від 22 грудня 1916 р., зокрема, повідомляв з приводу вищеописаних подій, що «подальші підготовчі роботи по розверстанню дачі в с. Браниця призупинені до кінця війни» [6, с. 419]. У 1916 — 1917 рр. селянські протести були спрямовані вже переважно на виправлення або ліквідацію наслідків столипінської аграрної реформи [28, с. 32 — 33].

Характеризуючи тогочасне становище в чернігівських селах, слід враховувати не лише кількість виступів, а й настрої населення, ту політичну і соціальну атмосферу, що панувала там. Невипадково представники царських властей у своїх донесеннях неодноразово з тривогою доповідали про падіння авторитету уряду і зростання невдоволення серед селян. Так, за словами чернігівського губернатора М.О. Гревеніца, усе населення краю в 1916 р. ставилося до уряду й урядових заходів скептично, не вірячи в їхню дієвість [5, с. 123].

У роки війни життєвий рівень чернігівських селян, який був і без того невисоким, знизився ще більше, що посилювало невдоволення в селянському середовищі. Порівняно з 1913 р., ринкові ціни на основні продукти в 1914 р. зросли в середньому на 21,2%, а в 1915 р. — на 79,2% (на сіль — більше ніж удвічі) [29, с. 82]. У кінці 1916 р. міністерство землеробства для запобігання спекуляціям з продовольством було змушене встановити «тверді» ціни на продукти, які для Чернігівщини становили: на жито — 1,48 руб., пшеницю — 1,9 руб., овес — 1,63 руб., ячмінь — 1,33 руб., гречку — 3,4 руб. за пуд [30, с. 341 — 342]. На 1917 р. ці «тверді» ціни вже становили 2,34 руб. за пуд жита, 3,04 руб. — на пшеницю, 2,45 руб. — на овес і 3,10 руб. — на ячмінь [31, с. 15 — 16]. Такі кроки влади призвели до зникнення продуктів з продажу, оскільки їх ринкова ціна була значно вищою. Начальник відділення контррозвідки 30 грудня 1916 р. доповідав у Чернігів: «За одержаними даними, в Новозибкові селяни в базарні дні ведуть між собою розмови щодо ставлення до земства і його чиновників, погрожуючи здійснити погром за те, що останні, зачинивши єврейські хлібопекарні, забрали торгівлю в свої руки, завдяки чому селянам ніде купити ні хліба, ні борошна». Із Стародубського повіту помічник губернського жандармського управління у січні 1917 р. повідомляв: «На ґрунті недоїдання, а іноді й голоду, серед населення помітне невдоволення» [11, с. 33]. У містечках губернії за хлібом вирости величезні черги, бо селяни відмовлялися постачати його за низькою ціною. Кореспондент «Черниговской земской газеты» писав у березні 1917 р. із м. Семенівка Новозибківського повіту: «Проходячи ранком повз лавку, дивуєшся тому, як багато збирається біля неї покупців. Часто буває велика тиснява: нещодавно, наприклад, одну жінку придавили так, що вона незабаром померла, а трьох інших жінок поклали до лікарні» [32, с. 8]. У деяких місцевостях влада вдалася до примусової реквізиції хліба в селян. Кореспондент «Черниговской земской газеты»

у червні 1917 р. повідомляв із Мглинського повіту про те, що «у заможних господарів вже декілька разів відбувалися реквізиції борошна на користь солдаток. Нещодавно натовп солдаток з міліцією на чолі знову перевіряли засіки в заможних господарів і відібрали запаси борошна, у деякого навіть останні. За борошно платили по 3 руб. за пуд, у той час як зараз неможливо дістати борошно за 6 – 7 руб.» [33, с. 7 – 8]. Не останню роль у таких настроях відігравала більшовицька пропаганда, метою якої було створення в країні хаосу, підбурення мас для підготовки ґрунту до захоплення політичної влади. Дорожнеча продуктів харчування, невдоволення війною, підігріті агітацією, призводили до стихійної боротьби сільської бідноти проти заможних селян та селян із середнім рівнем достатку. Іноді ця боротьба виходила за межі розумно допустимого і проявлялася у погромах господарств ні в чому не винних хуторян [8, с. 103].

Найпоширенішою формою помсти відрубникам і хуторянам з боку общинників у роки Першої світової війни були підпали, повідомленнями про які були переповнені засоби масової інформації. «Значного поширення набули зловмисні підпали в місцях хуторського розселення селян. У деяких місцях общинники здійснюють підпали хуторянам, як це трапилось, наприклад, у так званих Чортовицьких хуторах», – повідомляв ще в 1913 р. кореспондент із Новозибківського повіту [34, с. 15]. Такий вияв селянського невдоволення залишався найпоширенішим і в наступні роки. Точасна статистика не дає змоги повною мірою підрахувати кількість підпалів у чернігівських селах, оскільки десятки випадків пожеж залишалися не розслідуваними і заносилися поліцією в графу тих, які виникли з «невдомих причин» [35, с. 110]. У 1911 – 1914 рр. перестали реєструвати підпали «на аграрному ґрунті», особливо ті, по яких не було доказів для розслідування, оскільки вони могли здійснюватися і з помсти за особисті образи або ж з метою одержання страхових виплат. Сутички між общинниками та відрубниками часто розглядалися як побутові конфлікти. Не повністю вівся облік такої поширеної форми селянської боротьби, як випаси і спаш на землях хуторян, вони могли бути результатом тісноти і черезсмузжя або випадковості через недогляд пастуха. Тому прослідкувати якусь чітку закономірність у динаміці й територіальному розподілі підпалів і спашу немає змоги. Іноді декілька схожих випадків підпалів фіксувались як один випадок [36, с. 127].

Подання й розгляд скарг на дії землевпорядних комісій тривали навіть в останні місяці існування землевпорядних комісій, тобто до літа 1917 р. Так, Ніжинська повітова землевпорядна комісія 20 березня 1917 р. доповідала в губернську комісію про відмову в задоволенні скарги селянина Якова Плиски на дії землевпорядної комісії по розверстанню земель II-го Носівського товариства через недотримання строків подачі такого типу заяв [37, арк. 4]. Уже після лютневої революції 1917 р., коли мова зайшла про нову земельну реформу і з цією метою почали створювати земельні комітети (замість землевпорядних комісій), часопис «Селянин» писав: «Тепер, коли мрія про землю близька до здійснення, важка реальність штовхає «хліборобів» до захоплення поміщицьких земель, інвентарю, вирубування лісу, суперечок з орендаторами, хуторянами та відрубниками. Місцеві комітети як виразники настроїв місцевого населення повинні своїм впливом і авторитетом зберегти село від різанини і будь-яких насильницьких виступів на ґрунті земельних відносин» [38, с. 3; 39, с. 3]. Ці слова наочно підтверджують, що напруженість у відносинах між общинниками та хуторянами залишалась аж до офіційного завершення столипінської аграрної реформи влітку 1917 р.

Таким чином, протести селян проти столипінської аграрної реформи на Чернігівщині в 1914 – 1917 рр. відбувались у формах скарг на дії землевпорядних чинів, відмов від виходу на хутори і відруби, вчинення опору землемірам, протистояння общинників відрубникам і хуторянам. Однією з характерних особливостей селянського руху досліджуваного нами періоду було відносне збільшення селянських виступів проти заможних селян, зумовлене поглибленням майнової диференціації на селі у зв'язку з проведенням столипінської аграрної реформи. Заможні збагачувались, а біднота ще більше заглиблювалася в злидні. Жителі села Перелюби Сосницького повіту вже на фінальному етапі реформи 2 вересня 1916 р. писали: «Сосницька комісія... розорує нас відведенням відрубних ділянок багатим людям» [5, с. 120]. Дією рушійною силою

в селянських протестах у роки Першої світової війни стали жінки-солдатки, чоловіки яких перебували на фронті.

Найактивніше проти столипінського землевпорядкування в роки Першої світової війни селяни протестували в північних повітах губернії – Новозибківському, Мглинському, Суразькому, Городнянському, Чернігівському, Новгород-Сіверському, де общинне землеволодіння переважало і де вихід частини заможних селян на хутори і відруби погіршував і без того нелегке становище бідних селян, для яких община була підтримкою у важкі часи. З таким твердженням не погоджується В. Шевченко, який вважає, що переконання про північ Чернігівщини як осередку селянських виступів у роки війни, ґрунтується на недостатніх дослідженнях архівних документів по південних повітах [4, с. 66 – 67]. Однак він мав на увазі всі без винятку селянські виступи в регіоні. Здійснений нами аналіз документів підтвердив висновок про переважання активних селянських виступів у 1914 – 1917 рр. проти столипінського землевпорядкування саме на півночі регіону, оскільки в південних повітах, де переважало приватне землеволодіння, протести виражалися переважно в пасивних формах, до яких можна віднести: байдужість селян до виділення на хутори і відруби, скарги на дії землевпорядників, відмови сільських сходів давати дозволи на виділи тощо. До сутичок за участю поліції доходило вкрай рідко, справи вирішувалися цивілізованим шляхом. Найпоширенішими активними формами селянських виступів тут можна назвати підпали, однак з причин вад тогочасної статистики твердої впевненості, що вони були спричинені саме реалізацією столипінської аграрної реформи, немає.

1. Лось Ф.Є. Класова боротьба в українському селі. 1907 – 1914 / Ф. Є. Лось, О.Г. Михайлюк. – К.: Наукова думка, 1976. – 284 с.
2. Герасимчук О.М. Ставлення чернігівського селянства до аграрної реформи Столипін / О.М. Герасимчук // Сіверянський літопис. – 2011. – №1. – С. 72 – 85.
3. Герасименко О.В. Аграрний рух на Ніжинщині у 1900 – лютому 1917 рр. (за матеріалами місцевого архіву) / О.В.Герасименко // Література та культура Полісся. – Вип. 29. – Ніжин, 2005. – С. 145 – 152.
4. Шевченко В.М. До питання про селянські виступи на Чернігівщині в період Першої світової війни (лютий 1914 – лютий 1917 р.) / В.М. Шевченко, М.М. Коропатник // Людина, суспільство, культура: Історія та сучасність. – Чернігів, 1996. – С. 65 –67.
5. Дорохова А.П. Селянський рух на Україні в роки Першої світової війни / А.П. Дорохова // Український історичний журнал. – 1978. – №8. – С. 117 – 124.
6. Крестьянское движение в России в годы первой мировой войны. Июль 1914 г. – февраль 1917 г. Сб. документов. Ред. А.М. Анфимов. – М.-Л.: Наука, 1965. – 605 с.
7. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР / В.О. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.
8. Панченко П.П. Аграрна історія України: Підручник / П.П. Панченко, В.А. Шмарчук. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – 342 с.
9. Для сведения сельских хозяйств // Крестьянское дело. – 1916. – Март. – С. 3.
10. Держархів Чернігівської області. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 2255, 44 арк.
11. Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. / В. Щербаков // Летопись революции. – 1927. – №2. – С. 31 – 68.
12. Н.Ш. Предварительные данные об урожае / Н.Ш. // Селянин. – 1917. – №15 – 18. – С. 21.
13. Держархів Чернігівської області. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 2174, 154 арк.
14. Павленко С.Н. С. Смоленка Нежинского уезда / С.Н. Павленко // Черниговская земская неделя. – 1915. – №19. – 8 мая. – С. 9 – 10.
15. Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1336. – Оп. 1. – Спр. 430, 167 арк.
16. Там само. – Спр. 839, 14 арк.
17. Там само. – Спр. 838, 16 арк.
18. Заседания Губернской землеустроительной комиссии // Крестьянское дело. – 1916. – Март. – С. 14 – 16.

19. Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині.- Ф. 1336. - Оп. 1. - Спр. 707, 79 арк.
20. Анфимов А.М. Российская деревня в годы первой мировой войны / А.М. Анфимов. - М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1962. - 384 с.
21. Рахинский А.И. С. Свидовец Козелецкого уезда / А.И. Рахинский // Черниговская земская неделя. - 1916. - №43. - 21 октября. - С. 6.
22. С. Горяны Мглинского уезда // Черниговская земская неделя. - 1916. - №24. - 10 июня. - С. 9.
23. Н. С. Вовна Новгород-Северского уезда / N. // Черниговская земская неделя. - 1915. - №26. - 26 июня. - С. 9 - 10.
24. Пойда Д.П. З історії боротьби трудящого селянства України проти грабїжницької політики Селянського поземельного банку (1906 - 1916 рр.) / Д.П. Пойда, А.В. Опря // Український історичний журнал. - 1983. - №11. - С. 105 - 108.
25. Анфимов А.М. О долге крестьянства России Крестьянскому поземельному банку / А.М. Анфимов // Вопросы истории. - 1955. - №1. - С. 111 - 112.
26. Корреспондент «Черн. Слова», м. Батурин (Конотопского уезда) // Черниговское слово. - 1910. - №1047. - 7 июля. - С. 3.
27. Приостановка выделов на отруба // Черниговская земская неделя. - 1915. - №21. - 22 мая. - С. 14.
28. Герасименко Г.А. Обострение борьбы в деревне в годы столыпинской реформы / Г.А. Герасименко // Вопросы истории. - 1983. - №4. - С. 20 - 34.
29. По нашим селам // Селянин. - 1916. - №3 - 4. - С. 79 - 85.
30. Твердые цены, утвержденные министром земледелия для Черниговской губернии на продукты урожая 1916 г. // Селянин. - 1916. - №9 - 19. - С. 341 - 345.
31. Твердые цены на зерновые хлеба в Черниговской губернии // Селянин. - 1917. - №9 - 10. - С. 15 - 19.
32. Н. М. Семеновка, Новозыбковского уезда / N. // Черниговская земская газета. - 1917. - №19. - 5 марта. - С. 8.
33. Горбунов Е. С. Савлуково Мглинского уезда / Е. Горбунов // Черниговская земская газета. - 1917. - №41. - 2 июня. - С. 7 - 8.
34. Корреспонденция. Новозыбковский уезд // Черниговская земская неделя. - 1913. - №9. - 10 мая. - С. 15 - 16.
35. Иерусалимский А.Ф. Некоторые вопросы развития крестьянского движения в 1910 - 1914 гг. / А.Ф. Иерусалимский // История СССР - 1959. - №4. - С. 108 - 116.
36. Мальцева Н.А. О количестве крестьянских выступлений в период столыпинской аграрной реформы (3 июня 1907 г. - 1 августа 1914 г.) / Н.А. Мальцева // История СССР. - 1965. - №1. - С. 126 - 131.
37. Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині.- Ф. 1336. - Оп. 1. - Спр. 799, 5 арк.
38. Ал. В-ов О земельных комитетах / Ал. В-ов // Селянин. - 1917. - №7 - 8. - С. 2 - 3.
39. Положение о земельных комитетах // Там само. - С. 3 - 7.

В статье исследуется отношение черниговского крестьянства к реализации столыпинской аграрной реформы в годы Первой мировой войны (1914 - 1917 гг.), раскрываются формы крестьянских протестов против реализации столыпинского землеустройства на завершающем этапе реформы.

Ключевые слова: землеустройство, столыпинская аграрная реформа, крестьянские протесты.

The article examines the relation of peasantry of the Chernigov province to realisation of the Stolypyn's agrarian reform in days of the First World War (1914 - 1917), reveals the forms of peasant's struggle against Stolypyn's land management at the reform closing stage.

Key words: land management, Stolypyn's agrarian reform, peasantry protests